

Л.П. Михайлина

Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами

К.: Інститут археології НАН України, 2007. — 300 с.

Нещодавно побачила світ нова книга зі слов'яно-руської проблематики, предметом дослідження якої стала історія та матеріальна культура слов'ян Правобережжя Дніпра та Прикарпаття останньої чверті I тис. н. е., що співвідноситься з райковецькою культурою. З огляду на всебічний аналіз зазначеної культури, що відіграла важливу роль у формуванні матеріальної культури Київської Русі, цю працю важко переоцінити. Якщо першу монографію Л.П. Михайлини (1997) було присвячено відповідним пам'яткам порівняно невеликого регіону Верхнього Попруття, то рецензована праця є фактично першим монографічним дослідженням, в якому райковецьку культуру розглянуто в повному обсязі.

Під час багаторічних археологічних досліджень, проведених українськими, молдовськими та румунськими археологами між Дніпром і Карпатами, від Прип'яті до нижнього Дунаю, отримано свідчення існування тут однорідного масиву пам'яток VIII—X ст., для яких характерна єдність типів поселень, житлового будівництва, керамічного посуду, поховального обряду тощо — ознак, що характеризують археологічну культуру. За історіографічною традицією ці пам'ятки об'єднано в археологічну культуру, що отримала назву від епонімної пам'ятки, дослідженої в ур. Лука біля с. Райки на Житомирщині, й відома нині як райковецька культура.

На основі всебічного вивчення археологічного матеріалу Л.П. Михайлина акцентує увагу на дослідженні питань соціально-економічного розвитку та духовного життя східнослов'янських племен. Праця має відповідну до зазначених завдань структуру: вступне слово, п'ять розділів та висновки. Книгу добре ілюстровано й доповнено традиційним науковим апаратом: списком використаних джерел та літератури, резюме російською, румунською та англійською мовами, іменним і географічним покажчиками.

© Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, С.А. ГОРБАНЕНКО, 2008

У розділі 1 автор розглянув хронологію, періодизацію та основні категорії пам'яток. Наймасовішою категорією археологічних знахідок райковецької культури є різноманітний ліпний і гончарний посуд. Асортимент кераміки представлено горщиками, конічними мисками, сковорідками тощо.

На основі археологічних матеріалів, стратиграфії досліджуваних пам'яток, аналогій у середовищі сусідніх археологічних культур у загальних межах райковецьку культуру датовано VIII—X ст. Поглиблений аналіз окремих категорій знахідок (зокрема, керамічного комплексу, низки датувальних речей) у поєднанні зі стратиграфічними матеріалами та даними археомагнітного датування дали змогу розділити райковецьку культуру на три хронологічні періоди, кожен з яких приблизно охоплює одне століття. Виділено ранній (кінець VII—VIII ст.), середній (IX — початок X ст.) та пізній (X ст.) періоди райковецької культури.

Як встановлено автором і попередниками, неукріплені селища, розташовані в природно захищених місцях поблизу джерел води, є найпоширенішою категорією пам'яток райковецької культури (підрозділ 1.2.1). Л.П. Михайлина, оцінивши матеріал, зазначив, що за місцем розташування селищ цілком можна простежити послідовність у розвитку та трансформацію від пам'яток третьої чверті I тис. н. е., представлених насамперед прязько-корчацькою культурою, до пам'яток райковецької культури. Цю тезу підтверджує розташування в аналогічних топографічних умовах селищ прязької та пеньківської культур, з одного боку, та райковецької — з іншого. В деяких випадках взагалі простежено послідовні періоди існування одного селища від третьої чверті до кінця I тис. н. е.

У монографії зазначено, що селища райковецької культури розташовувалися групами, що отримали умовну назву «гнізда поселень». Цікавим та важливим для подальшої інтерпретації є і спостереження, що порівняно з попереднім часом поселення збільшувалися у роз-

мірах, їх кількість зростала (с. 49—51), що, очевидно, свідчить про зміни в структурі заселення мікрорегіонів.

Крім того, у праці проаналізовано структуру самих селищ — взаєморозташування житлових та господарських споруд, що утворювали певні групи. Аналіз структури показав наявність на селищах окремих груп жител, мешканці яких мали майдани спільного користування.

Наступний підрозділ (1.2.2) присвячено аналізу не менш важливої категорії археологічних пам'яток райковецької культури — городищ. Мешканці таких пам'яток, як правило, використовували всі можливі варіанти захисту від зовнішньої загрози — рельєф, раніше зведені укріплення ранньозалізного часу, а також споруджували власні штучні дерев'яно-земляні укріплення. Автором запропоновано типологію захисних властивостей городищ відповідно до рельєфних особливостей розташування пам'яток.

Логічним завершенням підрозділу про основні типи пам'яток райковецької культури є останній підрозділ про поховальні пам'ятки (могильники — 1.2.3). Вони розміщувалися безпосередньо біля селищ і городищ, а також на їх територіях. Могильники поділялися на курганні або безкурганні ґрунтові, в яких небіжчиків ховали за обрядом кремації на стороні з подальшим похованням решток в урнах, неглибоких ямках чи на горизонті. Л.П. Михайлина навів детальний опис усіх відомих на сьогодні типів поховань та статистичні дані з цього приводу.

Розділ 2 «Типологія жител VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами» органічно продовжує розгляд особливостей райковецької культури. Тут висвітлено питання типології житлових споруд (підрозділ 2.1), види та типи будівель — напівземлянок різних конструкцій (2.2, 2.3) та наземних жител (2.4), а також окремі найважливіші структурні складові будівель — печі (2.5) та вхід у житло (2.6). Останнє питання стосується планової структури жител (2.7).

У підрозділі про загальні засади типології житлових споруд (с. 76—83) автор проаналізував доробок з цього питання у науковій літературі відносно різних періодів та археологічних культур. Це дало змогу визначити чіткі критерії для їх характеристики, створивши типологію жител райковецької культури, а також реконструювати загальний вигляд жител.

Отже, житлові споруди було розділено на напівземлянки різних конструкцій (каркасно-стовпової та зрубної) і наземні споруди з підвалами. Розглянуто також основні способи та особливості будівництва. Зазначено, що наземні споруди (на відміну від напівземлянок) були

лише зрубними і склалися із наземного житлового приміщення та заглибленого у материк господарського. Не менш важливим є і висновок про те, що споруди житлового призначення райковецької культури VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами продовжували місцеві традиції житлового будівництва попереднього часу. В свою чергу, вони були основою, на якій сформувалося житлобудівництво Київської Русі.

На небезпідставну думку автора, різні конструкції можуть бути хронологічними маркерами житлобудівництва зазначеної території. Так, каркасно-стовпова конструкція будівель характерна для тривалого періоду, що розпочався до райковецької культури, і трапляється на пізніших пам'ятках; зрубні напівземлянкові житла, очевидно, були поширені протягом VIII—IX ст.; появу наземних будинків з підвалами автор датує X ст., а також вказує, що їх виявлено лише на городищах, тому, очевидно, вони належали феодальній верхівці суспільства.

Ретельний аналіз різноманітних знахідок став матеріальним підґрунтям для написання розділу «Господарство населення райковецької культури» (с. 106—158), який поділений на відповідні підрозділи: «Землеробство», «Скотарство, мисливство, рибальство та промисли», «Розвиток чорної металургії та металообробки», «Обробка кольорових металів», «Гончарна справа», «Каменерізне ремесло», «Косторізна справа», а також «Торговельно-економічні відносини».

З характеристики сільського господарства — землеробства і тваринництва — чітко випливають висновки про місцеве підґрунтя традицій ведення основних складових, досить високий,

якісно новий (порівняно з попередниками), рівень розвитку, органічне поєднання та взаємодоповнення землеробства і тваринництва, а також складання на місцевому підґрунті розвиненого сільського господарства Київської Русі на цій території. Недоліком цих підрозділів (3.2) є неправильне вживання терміна «скотарство» замість «тваринництво»*.

На основі археологічних, палеоетноботанічних, археозоологічних даних та писемних джерел автор дійшов висновку, що поряд із традиційними підсічною та перелоговою системами землеробства у той час було запроваджено нову інтенсивну систему землеробства — парову, що, в свою чергу, сприяло якісним змінам у розвитку тваринництва. Археологічні матеріали вказують на зростання продуктивності тваринництва і збільшення споживання м'яса свійських тварин порівняно з попереднім періодом, а також зростання ролі молочної галузі тваринництва, що засвідчують численні знахідки мисок-цідил.

Важливим є висновок, згідно з яким підвищенню продуктивності тваринництва сприяло переведення худоби на стійлове утримання та забезпечення її фуражем на зимовий період.

Подальшого розвитку набули полювання, рибальство та бортництво. Продукти цих промислів — хутро, мед і віск — стали важливими статтями експорту і складовими данини, що збиралася під час полюддя.

Не досить обґрунтованим є висновок про поступове виділення у той час ремесел у самостійну галузь господарства. В цілому він не викликає особливих заперечень, однак варто зазначити, що умови для виділення ремесел в окремі галузі господарства існували і в попередні періоди.

Запровадження гончарного круга сприяло швидкому розвитку гончарного ремесла, що засвідчують масові знахідки кружального посуду високої якості, що досягалося завдяки випалу виробів у гончарних горнах. Характерною його ознакою є симетричність, орнаментация горщиків практично по всьому тулубу виробу та наявність клейм на денцях посудин.

Автор простежує значний поступ в обробці кольорових металів, зокрема під час виготовлення ювелірних виробів. Аналіз матеріалу показав, що розвиток кольорової металообробки у VIII—X ст. ґрунтувався на традиціях поперед-

* Скотарство — розведення великої рогатої худоби; конярство — розведення коней; вівчарство — розведення дрібної рогатої худоби; свинарство — розведення свиней. У комплексі всі зазначені галузі складають тваринництво, про що, власне, й йдеться у підрозділі «Скотарство».

нього часу. Разом із тим ускладнилася техніка виготовлення, було запроваджено значну кількість нових способів у виробництві прикрас, збільшився асортимент виробів, що зрештою сформувало підвалини ювелірного виробництва давньоруського часу на зазначеній території.

Також приділено увагу знахідкам виробів із каменю (жорна, точильні бруски, кам'яні пряслиця) та кістки (проколки, мотики, голки тощо), а також місцям їх виготовлення. Матеріали вказують на подальший розвиток каменерізної та косторізної справи.

На тлі загального розвитку всіх галузей господарства слов'ян VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами Л.П. Михайлина приділив увагу розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Свідченням таких стійких контактів слугують знахідки виробів іноземного походження та нумізматичний матеріал (візантійські та куфічні монети) в ареалі райковецької культури.

Для реконструкції соціальних відносин східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської держави автор використав писемні джерела та матеріали археологічних досліджень (розділ 4). Висновком стала теза про існування общини-верви, що входила до складу племені.

На думку Л.П. Михайлини, археологічним відповідником племені було гніздо одночасних поселень із ресурсною базою. До складу такого гнізда входили кілька селищ, городища, святилища і могильники. За методикою, запропонованою Я.В. Бараном, розглянуто планування поселень, підпорядковане лініям родинного зв'язку — генеалогії, де діагональні прив'язки фіксують зв'язки між житлами старшого і молодшого поколінь, а дугоподібне розташування жител відповідало великій патріархальній сім'ї — лініджу.

Дослідник виділяє три типи общин: велику сім'ю (мінімальна община), кілька великих сімей одного селища (медіальна община) та сукупність селищ, де мешкали всі члени конічного клану (максимальна община). Останній тип общини був соціальним організмом, що міг існувати незалежно від інших і пов'язується з племенем, в якому поєднано етнічну спільність з політичною структурою на чолі з вождем (племінна протодержава-чіфдом, або вождівство). Традиційно роль центрів вождівства відводять городищам: здебільшого на городищах будь-якого типу є довгі будинки громадського користування, де відбувалися зібрання племені, трапези й ритуальні дійства.

Не менш цікавим питанням, порушеним автором, є відповідність археологічних даних літописним свідченням — виділення союзів племен, відомих з літописів як княжіння. В ареалі

поширення райковецької культури відомі племінні княжіння полян, древлян, уличів, тиверців, волинян і хорватів. Становлення зазначених племінних княжінь знаменувало перехід до формування східнослов'янської державності.

Одним із цікавих питань, що постійно привертають увагу археологів, є спроба відтворення за матеріальними рештками вірувань давнього населення (розділ 5). Автор охопив такі теми: сімейні культові місця, культові місця родового та общинного значення, культові об'єкти гнізда поселень (племінні святилища), культові об'єкти природного походження, поховальний обряд, знаково-символічну орнаментацию глиняних виробів.

За результатами дослідження матеріалів з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури Л.П. Михайлина отримав змогу простежити прояви язичницького світогляду у східнослов'янських племен і виділити об'єкти, пов'язані з обрядами і віруваннями. Відомо, що язичництво було основою духовного життя слов'ян до запровадження християнства, формою та системою культурних цінностей на основі політеїзму, що охоплював велику кількість культів. Жителі окремих територій могли шанувати одного з богів як панівного на племінному рівні, а на рівні сім'ї, роду, общини, кількох споріднених общин божества могли бути іншими. Сімейними культовими місцями були житла, виконання обрядів в яких було спрямовано на забезпечення благополуччя його мешканців. Відомі також великі язичницькі центри, до складу яких могло входити кілька святилищ

зі складним плануванням. Такі комплекси розміщували у важкодоступних місцях — в горах чи крутосхилах, вкритих лісом. Яскравим прикладом такого комплексу є культовий центр на правому березі р. Збруч у місцевості Медобори на Тернопільщині.

Давні слов'яни продовжували шанувати природні об'єкти: каміння, дерева, джерела, гаї, гори, що часто входять до складу великих культових комплексів. З системою берегових звичаїв були пов'язані різноманітні предмети, зокрема керамічні, та малюнки на них.

Одним із основних висновків монографії є теза про те, що між Дніпром і Карпатами у період від рубежу VII/VIII до X ст. у результаті соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства сформувалася низка племінних союзів, зафіксованих у літопису, археологічним відповідником яких є райковецька культура. Ці великі союзи-княжіння створили передумови для виникнення східнослов'янської державності й у подальшому історичному розвитку були об'єднані в Київську державу.

Рецензована монографія, безперечно, заслуговує на увагу фахівців. Її можна використовувати для навчання у вищих навчальних закладах, під час підготовки лекцій за відповідною тематикою. Насамкінець висловимо сподівання, що у подальшому якість і кількість подібних узагальнювальних праць з різних тем слов'янської проблематики лише зростатимуть.

Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,

Одержано 14.05.2008

С.А ГОРБАНЕНКО